

Malwina Lange

Warszawa

Dawne mapy, plany i atlasy w zbiorach Pracowni Atlasu Historycznego PAN w Warszawie

1. Wstęp

W zbiorze Pracowni Atlasu Historycznego PAN gromadzone są przede wszystkim dzieła kartograficzne obrazujące obecne i historyczne ziemie polskie, w małym stopniu zaś tereny innych państw i świata. Wynika to z faktu budowania zbioru jako warsztatu pracy specjalisty geografii historycznej ziem polskich. Najstarszy egzemplarz mapy pochodzi z XVII wieku, najnowsze reprezentowane są przez wydawnictwa współczesne. Ze względu na duże walory badawcze największą wartość mają mapy i atlasy wydane przed 1914 rokiem. Są to, obok map oryginalnych, w dużej mierze fotokopie (a niekiedy i kopie cyfrowe) cennych wydawnictw i dzieł rękopiśmiennych oraz rzadkich opracowań. Niniejszy artykuł ma na celu przybliżenie zawartości tej części zbioru Pracowni.

2. Historia zbioru

Tworzenie zbioru zostało zapoczątkowane w 1952 roku wraz likwidacją Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, którego zbiory zostały przekazane nowo utworzonej Polskiej Akademii Nauk¹. Od momentu powstania zbiorów systematycznie powiększono o nowe nabytki drogą zakupu, darowizn oraz pozyskiwania fotokopii oryginalnych map przechowywanych w innych instytucjach. Trudno jednak stwierdzić, które egzemplarze map trafiły do Pracowni jako spuścizna po TNW, albowiem map, inaczej niż to było w przypadku księgozbiorów, nie oznaczano pieczętką tej instytucji. Ta widnieje jedynie na kilku z nich, wydanych w okresie dwudziestolecia międzywojennego.

---

¹ B. Bieñkowska, Z. Sidorowicz, *Księgozbiór byłego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria A, z. 6, 1962, s. 49–134. Jak dotąd nie powstało żadne opracowanie traktujące o przekazywaniu zbiorów poszczególnych instytucji TNW do instytutów PAN.

Opis zbioru

Wśród map z interesującego okresu od przełomu XVI i XVII wieku do roku 1914 można wyróżnić kilka głównych zespołów: map ziem polskich, map innych części świata, map tematycznych, planów i atlasów.

3. Mapy ziem polskich

W zespole map ziem polskich znajdują się mapy przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, mapy wykonane przez kartografów państw zaborczych (Prus i Austrii) z przełomu XVIII i XIX wieku oraz ogólnie mapy XIX-wieczne.

Najstarszymi spośród nich a także w całym zbiorze są dwa starodruki z pierwszej połowy XVII wieku. Pierwszy prezentuje mapę Nowego Świata na przełomie XVI i XVII wieku. Opracował ją F. W. Benicken. Na mapie przedstawiono Amerykę Południową oraz znane w ówczesnym czasie tereny Ameryki Północnej (w zasadzie nie znano wówczas jedynie Alaski) oraz południową część Grenlandii. Autor mapy nieznaną terytoria oznaczył jedynie delikatnym zarysem przewidując właściwy zasięg lądu, co można stwierdzić z perspektywy współczesnego badacza. Jednak północną część Grenlandii przedstawił jako część kontynentu. Na mapie oznaczono również szlaki morskie. Drugim z najstarszych starodruków jest *Atlas Silesiae* z 1750 r. zawierający 20 map. Charakteryzują się one żywymi barwami oraz ozdobnymi kartuszkami podtrzymywanymi przez amorki. Ze względu na duże walory artystyczne atlas stanowi ozdobę zbioru. Niektóre mapy w tym egzemplarzu są częściowo zniszczone, zapewne przez szkodniki.

Oprócz wymienionych dwóch starodruków w zbiorze znajdują się liczne fotokopie największych dzieł kartograficznych z XVII wieku i z ostatnich lat istnienia Rzeczypospolitej. Należą do nich mapa Polski i Litwy Andrzeja Pograbki opracowana na bazie mapy Wacława Grodeckiego i wydawana w latach 1595–1612, mapa Ukrainy z 1650 roku wykonana przez kartografa i inżyniera wojskowego króla Władysława IV Guilhelma le Vasseur de Beauplana oraz mapa Królestwa Polskiego z 1697 r. wydana w Paryżu i opracowana przez Jeana B. Nolina na podstawie materiałów Szymona Starowolskiego i Christopha Hartknocha. W zbiorze znajdują się też fotokopie map z końca XVIII wieku – mapy Polski Antonia Rizzi Zannoniego z 1772 roku oraz map i innych materiałów Karola Perthéesa.

Materiały i mapy pozostałe po Karolu Perthéesie są najcenniejszymi egzemplarzami w zbiorze Pracowni Atlasu Historycznego. Przechowywane są w postaci szklanych negatywów, które wykonano w dwudziestoleciu międzywojennym na potrzeby Komisji Atlasu Historycznego Polski Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie z inicjatywy Karola Buczka². Do Pracowni przekazano je w połowie

² Ustalenie dokładnej daty ich wykonania nie jest możliwe. Wiadomo jedynie, iż klisze *Polonii* wykonano w 1937 r.

1953 roku. Są wśród nich mapy poszczególnych województw ówczesnej Rzeczypospolitej: mazowieckiego (z 1783 roku i wydanie rosyjskie z 1790 roku), krakowskiego, płockiego, poznańskiego, sandomierskiego, podlaskiego, kaliskiego, brzesko-kujawskiego, łęczyckiego oraz największe dzieło królewskiego kartografa – *Polonia z 1770 roku*. Poza tym także dwie mapy hydrograficzne kanałów Ogińskiego i Królewskiego oraz terenu między rzekami Pilicą i Wartą. Najcenniejszymi spośród wymienionych dzieł są jednak fotokopie pierwszej redakcji mapy województwa mazowieckiego z 1783 roku i województwa płockiego z 1784 roku, gdyż ich oryginały spłonęły razem z Biblioteką Krasieńskich w 1944 roku³. Fotokopie odpowiadają oryginalnej wielkości map. Stanowią również unikatowy zabytek z dziedziny fotografii.

Z innych materiałów pozostałych po królewskim kartografii znajduje się w Pracowni w postaci zmikrofilmowanej 12-tomowe *Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego w roku 1784* zawierające tzw. szkice sytuacyjne podające odległości między miejscowościami mierzone czasem potrzebnym na odbycie podróży z jednej miejscowości do drugiej⁴.

Z pozostałych map z końca istnienia I Rzeczypospolitej w zbiorze znajdują się fotokopie dzieł ks. Franciszka Czajkowskiego, Franciszka Podoskiego, Samuela Suchodolskiego, Jakuba Kantera i Iohanna B. Hommana.

Wiele jest także w Pracowni dzieł kartograficznych wykonanych po rozbiorach Rzeczypospolitej. Zwłaszcza Prusy i Austria dbały o kartograficzne opracowanie swych nowych terytoriów w celach wojskowych. Wymienić należy dzieła takich kartografów jak Friedrich W. C. von Schmettau, Teodor Ph. von Pfau, Mieg, David Gilly⁵ i Cron, Daniel F. Sotzmann i Johann. C. von Textor, Anton M. Heldensfeld, Friedrich L. Schroetter i Friedrich B. Engelhardt, von Stein, Joseph Liesganig, Johann Gottlieb Brodowski. Są również dwie mapy niemieckie o niezidentyfikowanym pochodzeniu; pierwsza przedstawia Europę środkową, druga pochodzi z okresu drugiego rozbioru z oznaczeniem aktualnych delimitacji. Niektóre z nich przechowywane są jedynie w formie fotokopii lub kopii cyfrowej.

W zbiorze Pracowni znajduje się kilkanaście XIX-wiecznych map ziem polskich. W pierwszej kolejności należy wymienić *Kartę Topograficzną Królestwa Polskiego*, potocznie zwaną Mapą Kwatermistrzostwa. Prace nad nią trwały w latach 1822–1843. Do powstania listopadowego jej opracowywaniem zajmo-

³ K. Buczek, *Kartograf króla Stanisława Augusta. Życie i dzieła* (przypisami opatrzył i opracował do druku H. Rutkowski), w: *Karol Perthées (1739–1815: fizjograf Pierwszej Rzeczypospolitej. Życie oraz działalność kartograficzna i entomologiczna*, pod red. J. Pawłowskiego, Warszawa 2003, s. 57; H. Rutkowski, *Mapy Perthéesa*, w: http://mapy.geohistoria.pl/perthees/TMH-Komentarz_do_map_Pertheesa.pdf (15.07.2012 r.).

⁴ Tytuł *Geograficzno-statystycznego opisanie...* jest mylący. W dwunastu tomach zebrano i oprawiono szkiecowe mapy parafii (ok. 2070) i dekanatów (114); właściwe opisy parafii diecezji zachodnich (23 t.) uległy zniszczeniu w Warszawie w 1944 r.; H. Rutkowski, *Okres Stanisława Augusta w badaniach Karola Buczka nad kartografią dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Karol Buczek (1902–1983): człowiek i uczyony*, pod red. D. Karczewskiego, Kraków–Bydgoszcz 2004, s. 95. Oryginał jest przechowywany w Bibliotece Ukraińskiej Akademii Nauk w Kijowie.

⁵ Egzemplarz dzieła D. Gillego *Special Karte von Südproussen* z lat 1802–1803 opatrzone jest pieczęcią Königl. Preuss. Staats-Archiv Posen, z adnotacją „znaleziono dn. 12 II 1945”.

wali się Polacy, potem Rosjanie. Wydanie z 1841 roku miało charakter tajny, efekty całej pracy odtajniono dopiero w 1857 roku. W Pracowni znajduje się jedynie jej fotokopia oraz współczesna reprodukcja z 1978 roku. Inną Mapę Królestwa Polskiego opracował i wydał w 1878 roku Mikołaj Nipanicz. W Pracowni znajduje się również *Karta dawnej Polski...* Wojciecha Chrzanowskiego wydana w Paryżu w 1859 roku, prezentująca w całości terytorium przedrozbiorowej Polski wraz z fragmentami sąsiednich państw. Ciekawymi pozycjami w zbiorze są również mapy Królestwa Polskiego z oznaczoną siecią linii kolejowych z podaniem odległości między miejscowościami. Reprezentowane są przez *Mapę Guberni Królestwa Polskiego...* Marcellego Gotza z 1891 roku oraz *Mapę pocztową...* z 1906 roku, a także przez analogiczną mapę opracowaną przez P. A. Baracza z 1914 roku. Z innych map częściowo obejmujących ziemie polskie pod poszczególnymi zaborami warto wymienić mapę Prus wydaną w Londynie w 1811 roku oraz analogiczną wydaną w Halle w 1820 roku, a także trzy mapy europejskiej części Rosji. Pierwszą jest ścienna *Mapa Litwy i Rusi* Józefa M. Bazewicza z 1911 roku, drugą *Wojenno-topografическая karta Jewropiejskoj Rossii* (trójwiorstówka) z lat 1912–1914, ostatnią *Specjalna karta Jewropiejskoj Rossii* (dziesięciowiorstówka) z lat 1914–1916.

4. Mapy różnych części świata

Wśród map prezentujących inne części świata (poza ziemiami polskimi) ważną pozycją w zbiorze Pracowni jest seria map *Reymann's Special-Karte*. Projekt zawdzięcza swą nazwę pomysłodawcy projektu stworzenia map dla Niemiec i krajów ościennych – Gottlobowi D. Reymannowi żyjącemu na przełomie XVIII i XIX wieku. Mapy tej serii wydawniczej miały mieć główne zastosowanie w celach wojskowych. Uznawane są za jedne z dokładniejszych map XIX-wiecznych. W Pracowni znajduje się 14 arkuszy tej serii, wydanych w latach 1868–1869, prezentujących tereny zachodnich i południowo-zachodnich Niemiec wraz z państwami ościennymi. Ponadto znajdują się tu także pięcioarkuszowa mapa Francji wydana w Londynie w drugiej połowie XIX wieku oraz austriackie mapy topograficzne z 1914 roku przedstawiające tereny ówczesnych Austro-Węgier.

5. Mapy tematyczne

Wśród XIX-wiecznych map tematycznych zaznacza się pewna różnorodność, choć jest ich stosunkowo niewiele (niektóre „tematy” prezentowane są tylko przez pojedyncze egzemplarze). W zbiorze Pracowni znajduje się mapa etnograficzna terenów Białorusi z 1903 roku, mapa przedstawiająca rozmieszczenie ludności robotniczej w Królestwie Polskim z 1907 roku, a także mapa hydrogra-

ficzna z 1810 roku przedstawiająca bieg rzeki Bug⁶. Nie brak również map przedstawiających plany działań wojennych. Są to mapy niemieckie; pierwsza prezentuje teatr działań wojennych między Waszyngtonem i Richmond z 1862 roku, pozostałe to plany działań wojskowych na Węgrzech i w Siedmiogrodzie z 1849 roku (wydane w formie atlasu). Ciekawostką wśród wymienianych map tematycznych jest kieszonkowe wydanie mapy turystycznej Górnej Hesji z 1906 roku.

6. Plany

W zbiorze Pracowni znajdują się liczne plany miast, w tym Krakowa (tzw. Plan Kollątajowski z 1785), Zgierza z 1844 i 1855, Wilna z 1907 roku⁷ (wraz ze spisem kościołów i ważniejszych instytucji), warszawskich Powązek, Rakowca z 1815 roku, Warszawy z 1895 roku (wraz z numeracją domów), Sochaczewa z 1818 roku, Petersburga z 1868 roku oraz rzadka reprodukcja z 1901 roku planu XVII-wiecznego Lublina. Do tej grupy można też zaliczyć fotokopie dawnych planów Sandomierza z 1760 i 1826 roku oraz Sieradza z 1803 i 1821 roku, a także dwie fotokopie map przedstawiających okolice miasta Brok z ok. XVII/XVIII wieku i okolice Sandomierza z przełomu XVIII i XIX wieku. Pochodzenie fotokopii dwóch ostatnich map nie jest znane. W zbiorze Pracowni znajdują się również plany majątków: plany posiadłości rządowych w okolicach Zdziechowa i leśnictwa Zgierz z 1826 roku, a także trzy plany drenowania majątku Czeberaki oraz fotokopia planu dóbr księstwa łowickiego z 1847 roku.

7. Atlasy

Pracownia Atlasu Historycznego PAN posiada atlasy geograficzne, historyczne, dwa atlasy geologiczne i jeden atlas gospodarczy. W zbiorze znajdują się trzy geograficzne atlasy świata: dwa pochodzą z końca XIX wieku i jeden z 1914 roku. Spośród pięciu atlasów historycznych na uwagę zasługuje atlas świata antycznego zawierający 18 czarno-białych map wydanych w Norymberdze w latach 1822–1830. Poszczególne mapy przedstawiają tereny znajdujące się niegdyś w granicach Cesarstwa Rzymskiego oraz Azję Mniejszą i Indie. Trzy atlasy dotyczą historii Europy od początku średniowiecza do czasów najnowszych. Ostatni to atlas historyczny Polski przełomu XVI i XVII wieku wydany w latach 1899–1904⁸. W zbiorze znajduje się sześć arkuszy atlasu geologicznego

⁶ Mapa ozdobiona jest w lewym dolnym rogu niewielkim rysunkiem przedstawiającym martwą naturę – kielich wypełniony owocami i kwiatami.

⁷ Egzemplarz ten nosi ślady po ogniu w prawym dolnym rogu.

⁸ Egzemplarz opatrzony jest pieczętką Seminarjum Hist. Gospod.-Społ. i Geografii Historycznej Uniwersytetu Warszawskiego.

Galicji wydanych w latach 1892–1896 jako efekt badań Wawrzyńca Teisseyre. W zbiorze przechowywany jest też *Atlas Statystyczny Królestwa Polskiego* opracowany przez Aleksandra Macieszę i wydany w 1907 roku.

*

Najstarsze egzemplarze map, atlasów i planów ze zbioru Pracowni Atlasu Historycznego ze względu na konsekwentne gromadzenie map prezentujących ziemie Polskie są częścią wysoko wyspecjalizowanego warsztatu pracy badaczy geografii historycznej ziem polskich. Do zbioru, dzięki staraniom kilku pokoleń, trafiały mapy lub ich fotokopie, które stanowiły niezbędną pomoc w badaniu geografii przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Czas pokazał, iż były to w głównej mierze największe dzieła dawnych kartografów, choć nigdy nie przywiązywano do tego szczególnej wagi.

Po uprzednim umówieniu zbiór jest udostępniany zainteresowanym badaczom.

Słowa kluczowe: kartografia, zbiory kartograficzne, Pracownia Atlasu Historycznego PAN, dawne mapy i atlasy, dawne plany

Old maps, plans and atlases in collection of the Historical Atlas Section of the Polish Academy of Sciences

S u m m a r y

The cartographical collection in the Historical Atlas Section of the Polish Academy of Sciences is a subject for researchers of historical cartography of the Polish territory. Apart from originally works of old cartographers there are gained – for the need of the Historical Atlas Section photocopies and digital copies of rarities maps. The beginnings of collection reaches a liquidation of the Warsaw Scientific Society and creation of the Polish Academy of Sciences in 1951. In regard of researches' value the most precious are the oldest maps in collection of the Historical Atlas Section. First of all, there are maps, which came into being in the recent years of existing the Polish-Lithuanian Commonwealth, works from XVII/XVIII century and XIX-century publishers. Moreover, there are towns plans and geographical and historical atlases in collection, which are today rare compilations.

The most valuable in the collection are glass photograph plates with Karol Perthées's maps from interwar era, especially two of them: a copy of Mazovia voivodeship (first edition from 1783) and Plock voivodeship (from 1784). The collection of The Historical Atlas Section is available by appointment.

Key words: cartography, cartographic collections, Historical Atlas Section of the Polish Academy of Sciences, old maps and atlases, old plans